

СЕМАНТИЧНИЙ ДИФЕРЕНЦІАЛ ЯК ФАКТОР УТВОРЕННЯ ТЕРМІНА

У статті розглянуто семантичну структуру слова-терміна, яка трактується як семантичний диференціал та виконує розмежувальну функцію при утворенні різних смислів у межах одного й того самого слова-знака. Виділено та описано інваріантні значення термінів "base", "drop" та "battery", які разом із їх семантичними диференційними ознаками (СДО) утворюють численні можливі смислові сполучення.

Проблема смислової структури слова ґрунтовно досліджувалася в працях Л.М. Васильєва, В.О. Звегінцева, С.Д. Кацнельсона, О.С. Кубрякової, М.В. Нікітіна, Б.Д. Плотнокова, І.О. Стерніна, Г.А. Уфимцевої, Д.М. Шмельова та багатьох інших.

Аналіз семантичної структури слова-терміна у тій чи іншій спеціальній підмові концентрується на проблемі значення слова [1: 3]. Оскільки **об'єктом** нашого дослідження є семантична структура терміна, то доцільно було б навести хоча б кілька дефініцій наукового терміна у семасіологічних дослідженнях (їх кілька десятків). Зокрема ті, які, на наш погляд, відображають важливість предмета дослідження.

Термін – це лексико-номінативна одиниця, яка потребує дефініції (В.П. Даниленко, Т.Л. Канделаки та інші). Дефініція, у свою чергу, є необхідною залежністю терміна, що має значення для його виділення із словникового складу мови (С.В. Гриньов). Термін розглядається як номінативний знак, що функціонує у мові зі спеціальною метою (В.М. Лейчик). Термін визначається як мовна одиниця, співвіднесена з поняттям спеціальної професійної сфери (В.А. Татарinov) тощо.

Аналіз теоретичних проблем термінознавства тісно пов'язаний також із проблемою виокремлення терміноелемента та термінокомпонента як засобів термінологічної номінації, яка порушена у працях Є. Вюстера, Б.К. Дрезина та Д.С. Лотте. Так, терміноелементом вважається будь-який структурний компонент терміна – морфема, слово або умовний знак (символ) (Д.С. Лотте, В.П. Даниленко, Р.С. Беляєв та ін.). Таким чином, терміноелемент співвідноситься з морфемним рівнем термінологічної одиниці, а термінокомпонент – із синтаксичним рівнем. Важливо розрізняти ці поняття з урахуванням вище зазначених мовних рівнів.

Зрозуміло, що така велика кількість термінологічних дефініцій як значення слова, так і наукового терміна не призводить до чіткого та однозначного розв'язання їх теоретико-лінгвістичної сутності. Огляд ранніх праць із термінознавства засвідчує, що лінгвістична сутність терміна ще не достатньо досліджена. Здебільшого дослідники цікавилися лексикографічним аспектом термінознавства, а не визначенням та розкриттям семантичних особливостей терміна, що зумовлює **актуальність** таких студій, особливо, коли йдеться про авторитетні термінологічні словники [2; 3], де опис одиниць потребує певного впорядкування та дослідження ієрархічності терміна-домінанти та її деривативів.

Однак не можна повністю заперечувати, що мовознавці не досліджували семантичну сутність терміносистем. Лінгвісти вбачали такі семантичні процеси у структурі слова-терміна, як: 1) звуження, спеціалізація номінативного значення слова; 2) "метафоричне переосмислення" одного зі значень; 3) "розрив" семантичного зв'язку між значенням полісемантичного слова і утворення омонімів тощо.

Як зарубіжні, так і вітчизняні лінгвісти вважають, що семантичній структурі терміна притаманні майже усі лексико-семантичні процеси, характерні для загальної лексики, але з певними специфічними рисами їх реалізації [4: 13]. Сутність цих процесів повністю залежить від трактування значення слова як лінгвістичного феномена, бо у значенні терміна закріплено його зміст.

Мета статті – проаналізувати семантику терміна як таку, в якій розрізняються як мовні (інваріантні), так і мовленнєві (змінні) компоненти. Тобто не ототожнюючи семантичний та парадигматичний плани слова [5: 14].

У більшості випадків значення терміном є загальномовне слово, вжите у термінологічному "смислі". Такий смисл є проміжною ланкою між словом-знаком і значенням терміна та трактується дослідниками як "змінний" зміст слова у мовленні на відміну від його відносно "незмінного" змісту інваріанта у мові. Оригінальним є трактування значення слова як набору семантичних диференційних ознак (СДО) [6: 28].

На нашу думку, загальномовні слова можуть мати певний термінологічний смисл лише в тому випадку, якщо до їхнього значення – постійних ознак – додаються ще змінні диференційні ознаки, які однозначно детермінують певні спеціальні поняття. У плані мовлення в "ідеальних" термінах значення та смисл завжди збігаються, а у звичайних словах із термінологічним смислом значення виступають лише як СДО заданих у мовленні ідентичних понять.

Виходячи із нашого розуміння значення слова як узагальненого (абстрактного) інваріантного компонента змісту на мовному рівні, погоджуємося із трактуванням термінологічного смислу як "звуження" значення слова.

Семантичний аналіз словникових статей "*base*", "*drop*" та "*battery*" дає підстави виділяти в інваріантному значенні слова у кожному конкретному акті мовлення такі ознаки, які відбирають та актуалізують лише одну або дві СДО. При цьому актуалізована кількість СДО не впливає на зміну значення, оскільки ознаки, нейтралізовані в якості конкретної одиниці мовлення, не зникають із семантичної парадигми слова. Перейдемо до аналізу словникових описів семантики англійського слова *base*¹: 1) *base of a wall, column; a fundamental or supporting part of smth* – "крайня нижня частина єдиного цілого" (на відміну від верхньої – *top*) є архісеєю, яка об'єднує такі семи: "найважливіша частина будь-якого цілого" (на відміну від менш важливих, другорядних),

"*те, на чому стоїть будь-яка геометрична фігура*", (як у сполученнях: "*the base of a triangle or a pyramid*", "*the base of a logarithm*", "*the base of a tree*" тощо); 2) *base*² – *groundwork, basis; the law social or political relations* – "*основа, на якій щось тримається, базується, опирається; правові, соціальні чи політичні відносини*"; 3) *base*³ – *the place from which a military force draws supplies or military operations begin* – (*a permanent military installation* – *military base, naval base etc.*) – "*база (військова, морська), де зосереджені військові сили та боєприпаси*"; 4) *base*⁴ – *a number that is raised to a power equal to the logarithm of a number yields the number itself (the logarithm of 100 the ~ 10 is 2 since 10² = 100)* – "*основа логарифму числа 100 становить 10*" [7].

Отже, як бачимо, чітке відмежування інваріантного значення (набору відносно незмінних СДО різних смислів слова) є результатом творчого акту мислення, що здійснюється шляхом об'єднання двох різнопланових компонентів – змінного маркованого члена семантичної опозиції (в синтагматичному плані мовлення) і відносно незмінної СДО із парадигматичного значення слова у плані мови.

Процес абстрагування СДО зумовлює легкість "переносу" ознак відношень між елементами інших систем: *base of the column, base of economic relations*. Однак такий "перенос" є уявним, в іншій системі можна розпізнати аналогічні ознаки структури, однак це буде інша структура іншої системи (об'єкта), бо структура певної системи є унікальною і неповторною [8].

Конкретні смисли слова *base* визначаються конкретним цілим, нижню та основну частину якого *base* реалізує в кожній конкретній одиниці мовлення. Якщо розглядати термін у традиційному розумінні, як "чисто зовнішній збіг двох або більше слів, у значеннях яких немає нічого спільного" [9: 8], то не можна погодитися з думкою про те, що наступне слово *drop* розглядається як чотири різні омонімічні слова. Тлумачення значення слова *drop* у словнику є лише переліком різних явищ реальної дійсності, які протиставляються іншим явищам за певними СДО на цій основі [10]. Називаючи нові конкретні явища, слово *drop* не змінюється, а лише відтворює своє інваріантне значення. У складі таких комунікативно релевантних ознак (КРО): 1) *drop* – *small quantity of liquid – a drop of water (oil)* – "*мала кількість рідини*" – "*краплина води (олії)*"; 2) *very small amount; She didn't have a drop of pride left* – "*дуже мала кількість чогось*"; (*У неї не залишилось й краплини гордості*); 3) *sudden decline or decrease a drop in prices; a drop of temperature* – "*раптовий спад або зменшення чогось – ціни, температури*"; 4) *very small distance (a fifteen foot drop from the second floor to the street)* – "*невелика відстань в межах 15 футів з першого поверху на вулицю*" [10].

Отже, порівнюючи ідентичні поняття за диференційною ознакою (мала незначна кількість чогось) виявляємо інваріантне значення. Комунікативно релевантна ознака "спрацьовує" при кожному мовленнєвому акті називання об'єкта/поняття звуковим комплексом "drop".

Однак слід зазначити, що К.А. Аллендорф, яка вперше застосувала метод інваріантного значення, стверджувала, що "якщо зі значень двох слів з ідентичною зовнішньою формою не може бути виведене інваріантне значення, то це нове слово є омонімом" [11: 73]. Ми поділяємо цю точку зору, як один з найбільш радикальних поглядів на явище омонімії.

Щодо третього терміна, слова "*battery*" – "*об'єднання пристосувань і військовий термін 'батарея'*", – у його структурі наявна полісемія, тому що тут чітко виокремлюється інваріантне значення – "*об'єднання чогось однотипного для спільної дії*"; 1) *Battery (electricity), cell or group of cells producing and storing direct current by means of chemical reaction* – "*елемент чи група елементів, що продукують та зберігають постійний струм за допомогою хімічної реакції (електр.)*". Більш докладний аналіз показує, що перше значення описується у словниках як "група елементів", що використовуються як спільна одиниця; 2) *group of things that are similar and assembled as a unit – a battery of lights (instruments)* – "*група речей, які є подібними та зібрані в одне ціле, батарея (набір ламп), інструментів*"; 3) *(military) two or more guns or other weapon operating as a unit* – (*військ.*) "*дві або більше гармат чи іншої вогнепальної зброї, які діють як одна одиниця*"; 4) *group of guns on a warship* – "*група гармат на військовому кораблі*"; 5) (*юр.*) *unlawful beating, or physical constraints of another person – battery infliction of blows* – "*нанесення серії ударів (пошкодження) іншій особі*" [12].

Таким чином, спільний семантичний компонент "група, набір чогось" функціонує як семантичний диференціал, що виконує смислорозмежувальну роль у позначенні численних об'єктів/понять словом-терміном "*battery*", а отже, і забезпечує його адекватне розуміння в спеціальних текстах.

Запропоноване в статті поняття СДО слова-терміна у лінгвістичній літературі представлено також рядом інших назв: семантичні спільні компоненти [13], елементи значення [14], семантичні множинними [15]. Важливо зазначити, що стабільність семної структури інваріантного значення полягає в тому, що при зміні сем інваріантного значення зв'язки між ними залишаються стабільними. Саме семантико-диференційні ознаки дозволяють нам "упізнавати" позначуваний предмет, відмежувати дане слово від інших близьких за семантикою слів у процесі спілкування. У цьому й полягає основна розмежувальна функція значення, яка набором необхідних диференційних ознак, за визначенням О.О. Потебні, робить можливим те, що мовець та слухач розуміють один одного [16: 8]. Значення як мінімум ознак поняття, робить слово зрозумілим та дозволяє йому функціонувати у мовленні [8: 111].

Семантичний зв'язок значень-термінів проявляється у їх здатності виявити безперервну послідовність або спільність "внутрішніх форм" [16: 48]. Внутрішня форма слова дає можливість зрозуміти, чому у мові може бути багато слів для позначення одного й того ж предмета, і, навпаки, одне слово може позначати різні предмети.

Аналіз різних значень (семем) слова-знака дає підставу виділити спільні (інтегральні) ознаки – семи, котрі властиві усім значенням, а вже на їх основі можливе визначення інваріантного значення, де нейтралізуючи решту значень отримаємо спільний загальний компонент, як це представлено вище на прикладі аналізу термінів

base, drop та *battery*. Сама ієрархія значень у смисловій структурі слова нерівноцінна за своїм змістом. Це дає підстави говорити про загальне та часткові значення. Як уже зазначалося, пошук загального значення, присутнього у численних описах терміна, – одна з найважливіших проблем.

За твердженням Р. Якобсона, інваріантне значення є абстрактною сутністю, тому лінгвісти намагаються бачити в ньому не певне "спільне значення", яке підпорядковує собі окремі, а певний зв'язок цих окремих, самостійних значень одне з одним за допомогою того самого слова-знака [17: 83]. Є. Курилович так само відзначав труднощі в інтеграції різних елементів у загальному значенні та вказував на конкретні шляхи зведення варіантного змісту до інваріантного. Спільне значення – це абстракція, корисність та застосування якої вирішить майбутнє [18: 246]. Отже, спільне значення має цінність як певний інваріант смислу, що визначає основу та межі смислової структури, в якій скомпресовано усі значення. Інваріант – це сукупність, яка пронизує усі значення та зміни, які відбуваються в семній структурі і проявляються залежно від екстралінгвістичних та інтралінгвістичних факторів [19: 19]. Отже, семна структура слова-терміна визначається як набір структурно-організованих смислів, сем, які складають інваріантне значення слова в плані мови [19; 20; 21].

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що виділення та з'ясування суті інваріантного семантичного компонента – одне з найважливіших завдань дослідження в галузі як семасіології, так і термінології. Встановлення інваріантного значення слова-терміна дає змогу правильно розуміти і вживати слово згідно із нормами англійської мови, що також підвищує ефективність вивчення мови.

Основу термінологізації смислу загальноновживаних слів становить процес узагальнюючої діяльності мислення, який робить можливим співвіднесення того самого слова з об'єктивно різними спеціальними об'єктами та поняттями у процесі мовлення. Уявна омонімія термінів пояснюється ототожненням їх значення з об'єктами реальної дійсності або ж протиставленням об'єктів, що не мають нічого спільного між собою. Протиставлення тотожних смислових понять виявляють диференційну ознаку. СДО необхідна для вербальної комунікації шляхом позначення тотожних відношень між елементами інших систем.

Оскільки ознаки структури не переносяться, то, очевидно, не може бути і переносних значень слова-терміна. На наш погляд, є різні смисли, утворені шляхом поєднання відомих ознак структури з елементами інших систем. Відносна незмінність СДО забезпечує при цьому однозначність розуміння послідовно різних смислів як елементів інших систем.

Проблема функціонування семантичного диференціала як фактора утворення спеціальних термінів вимагає у перспективі поглибленого вивчення не лише у семантичному, але й когнітивному та концептуальному аспектах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. – М.: Наука, 1969. – 220 с.
2. Хэмп Э. Словарь американской лингвистической терминологии. – М.: Прогресс, 1964 – 264 с.
3. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – М.: Иностранная литература, 1960. – 436 с.
4. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов // Исследования по русской терминологии. – М.: Наука, 1971. – С. 7-67.
5. Гурський С.О. Значення і смисл слова // Іноземна філологія. – Вип. 34. – Львів, 1974. – С. 14.
6. Гурський С.О. Значення слова і термін // Іноземна філологія. – Вип. 26. – Львів, 1971. – С. 28.
7. Scribner Dictionary. – California, 1987.
8. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М.: Наука, 1971. – 341 с.
9. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. – М.: Наука, 1974. – 366 с.
10. Oxford Illustrated Dictionary. – Publishing Univ. Press, Oxford, 1977.
11. Аллендорф К.А. Значение и изучение значений слов. – Учен. зап. 1-го МГПИИЯ им. М. Топеза, 1965. – Т. 32. – С. 73.
12. Merriam Webster's Collegiate Dictionary / 10th edition. – USA, 1993.
13. Goodenough W. Componential Analysis of Linguistic Units // Language. – 1956. – N 32. – P. 195-196.
14. Schmidt W. Lexikalische und aktuelle Bedeutung. – Berlin, 1965. – S. 29.
15. Апресян Ю.Д. Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 122-124.
16. Потебня А.А. Из записок о русской грамматике. – М.: Наука, 1977. – Т. I. – С.8.
17. Якобсон Р. О лингвистических аспектах перевода // Избранные труды. – М., 1985. – 361 с.
18. Курилович Е.Р. Очерки по лингвистике // Сб. статей. – М.: Наука, 1962. – С. 246.
19. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986. – 158 с.
20. Зацкий Ю.А. Развитие словникового склада сучасної англійської мови. – Запоріжжя: ЗДУ, 1998. – 430 с.
21. Зеленько А.С. Проблеми семасіології. – Луганськ, 2001. – 210 с.

Матеріал надійшов до редакції 14.10.2006 р.

Дудок Р.И. Семантический дифференциал как фактор образования термина.

Статья посвящена семантической структуре слова-термина, который трактуется как семантический дифференциал и выполняет разграничительную функцию образования разных смыслов в пределах одного и того же слова-знака. Выделено и описано инвариантные значения терминов "base", "drop" и "battery", которые

с его семантическими дифференциальными признаками (СДП) образуют многочисленные возможные смысловые соединения.

Dudok R.I. Semantic differential as a term-forming factor.

The article deals with the seme structure of the word-term, which is treated as semantic differential and plays a distinguishing function in forming various senses within one and the same word-sign. The invariant meanings of the terms "base", "drop" and "battery" which with its semantic differential features form numerous possible semantic combinations have been singled out and described.